

A NAGYOBBIK ÉS A HARTVIK-FÉLE
ISTVÁN-LEGENDA SZÖVEGKAPCSOLATÁHOZ

Szent István királyról három legenda készült és maradt ránk, a nagyobbik (*maior*), a kisebbik (*minor*), valamint a Hartvik püspök által alkotott.¹ E három legenda közül a legkevesebb problémát a kisebbik legenda okozza, mivel szövegállaga jól elkülönül a másik két legendától, továbbá keletkezési idejét is a kutatás egyértelműen Kálmán király korára helyezi. Annál több kérdést vet fel viszont a nagyobbik és a Hartvik-féle legenda szövegkapcsolata, illetve ezzel összefüggésben e két mű egymáshoz való viszonya, keletzése. E kérdéskör kutatásában Mátyás Flórián és Varjú Elemér munkássága képez fordulópontokat. Mátyás Flórián 1881-ben kiadta az István-legendákat, s latin nyelven külön értekezéseket szentelt szövegkapcsolatuk, egymáshoz való viszonyuk és keletzésük kérdésének. Önmagában az állásfoglalással ér fel, hogy noha a nagyobbik legenda szövege az azt tartalmazó kódexek egybehangzó tanúsága szerint Szent István végakarátának ismertetése kapcsán mondat közben szakad meg, Mátyás Flórián mégsem hagyta itt abba a nagyobbik legenda szövegének közlését, hanem azt a Hartvik-legendát őrző egy kódex alapján onnan a stílus hasonlósága miatt (*stili similitudine*) kiegészítette (*supplevimus*). Nem kevesebbet jelent ez, mint azt: szerinte a nagyobbik legenda megcsönkült szövegét a Hartvik-legendát – annak záró része – folytatja. Ezt egyértelműbben adta az olvasó tudtára a szövegkiadáshoz csatlakozó egyik értekezésében. Eszerint „a nagyobbik legenda hiányzó részének kiegészítésére (*ad supplendum Legendae maioris*)” egyedül a Hartvik-legendát őrző kódex nyújt segítséget. Mivel Hartvik szövege a szent király életéről és haláláról, továbbá *translatiója* előtti és utáni eseményekről megszakítatlan elbeszélést tartalmaz, ezért – írja Mátyás Flórián – „a nagyobbik legenda elveszett részeit (*partes deperditas*) e kódexből kíséreltük meg helyreállítani, az elbeszélte események megfelelőiséből és a stílus hasonlóságától (*similitudine stili*) vezetettve”. Ezt követően hét oldalon

¹ A három legenda kritikai szövegkiadását I. EMERICUS SZENTPÉTERY: *Scriptores rerum Hungaricarum I–II*. Budapestini 1937–1938. (továbbiakban: SRH.) II. 377–440., magyar fordítását KURCZ ÁGNES tollából I. ÉRSZEGI GÉZA: *Árpád-kori legendák és Intelmek*. Bp. 1983. 16–53. A következőkben a legendákra a latin és a magyar nyelvű szövegkiadás oldalszámainak feltüntetésével a szövegben utalunk.

keresztül sorolja elő azokat a stiláris párhuzamokat, amelyeket a nagyobbik legenda ránk maradt szövege, illetve a megcsonkult nagyobbik legenda záró részéül feltételezett Hartvik-szöveg között megállapított. Ami pedig e két legenda keletkezési idejét illeti, a nagyobbikat 1157 és 1213 közé, Hartvikét pedig 1213 és 1233 közé helyezte.²

Mátyás Flórián egy, Hartvicus álnevet használó kritikusa már 1881-ben szemére vetette a legendaszövegek kiadójának azon önkényét, hogy a nagyobbik legenda eredeti szövegéhez indokolatlanul hozzáillesztette Hartvik munkájának befejező részét. Lesújtó a recenzens véleménye a csaknem hét oldalra terjedő szövegpárhuzamról. Így ír: Mátyás „hosszasan bizonyítja, hogy a nagyobb legendának Hartvikból vett pótléka irányára nézve teljesen megegyez a legenda meglévő részével. Ami magától értetődik, mivel t. i. Hartvik műve elejétől végig ugyanazon irányban van tartva; a nagyobb legenda pedig, leszámítva a kihagyásokat, csaknem szóról-szóra egyez Hartvik művének elő részével; nagyon természetes, hogy annak utórészével is egyeznie kell, mert örökké igaz marad, hogy duo aequalia uni tertio, sunt aequalia inter se. Ennek bizonyítására tehát fölösleges volt hét lapra terjedő példákat fölhalmozni”. Fontos megállapítani: a recenzens nem vitatja el és nem cáfolja a Mátyás Flórián által összeállított szövegpárhuzamokat, csak – egyelőre kimondatlanul más alapokra helyezve a legendák közti viszonyt – a párhuzamok értékét elrelativizálja. Érvelése ugyanis, hogy az egyezéseknek természeteseknek kell lenniük, azon a feltevésen alapszik: a három István-legenda közül a Hartvik-féle volt a legkorábbi, ebből jött létre mind a kisebbik, mind a nagyobbik legenda. Így tehát a nagyobbik legenda első része azért egyezhet a Hartvik-legenda záró részével, mert hiszen alapvetően mindkettő Hartvik szövege, és annak elejét Hartvikon kívül a nagyobbik legenda is, végét pedig csak Hartvik őrizte meg. Eszerint Mátyás Flórián nem tett mást, mint hogy Hartvik szövegét Hartvik szövegével vetette össze. A recenzens ezt néhány oldallal később meg is fogalmazta: a kisebbik legenda „Hartvik művéből vett kivonat”, a „nagyobb legenda pedig hihetőleg nem más, mint Hartvik művének privát épülésre szánt megrövidítése. Valamely jámbor szerzetes t. i. bírván a kisebb legendát, Hartvik művét úgy írta le magának, hogy kihagyta belőle 1. mindazt, a mi a kisebb legendában szintén előfordul, 2. ami nem látszott szorosán Sz.-István személyére vonatkozni ... Innen magyarázható meg az is, miért szakad meg a nagyobb legenda Sz.-Istvánnak halálós ágyán mondott szavainál. Azért t. i.,

² M. FLORIANUS [=MÁTYÁS FLÓRIÁN]: Vita Sanctorum Stephani regis et Emerici ducis. Historiae Hungaricae fontes domestici I. Scriptorum. Quinque-ecclesiis 1881. 27. 13. jegyzet, 156., 156–162., 170., 201. M. FLORIANUSHoz hasonlóan adta ki a nagyobbik István-legenda szövegét ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS: Catalogus fontium historiae Hungaricae III. Budapestini 1938. 2604–2608. (Erre az adatra SZEGFŰ LÁSZLÓ hívta fel figyelmünket.)

mert írója észrevette, hogy a szentnek halála és az ezt követő események a kisebb legenda utolsó fejezetében tömött rövidséggel jól le vannak írva". Kihagyta „Hartvikból az ő céljainak meg nem felelő részeket, és megvolt a legenda major”. A recenzens szerint a Kálmán korában keletkezett Hartvik-legendát tehát nem megelőzte, hanem követte a két másik István-legenda.³

A bennünket közelről érintő kérdéskör vizsgálata ezzel egészen Varjú Elemérig, azaz 1928-ig újabb hullámokat nem vetett. Pauler Gyula ugyan még 1884-ben megfordította az István-legendákról néhány évvel korábban Hartvicus által felállított sorrendet, s a nagyobbik és a kisebbik legendát tette meg a Hartvik-legenda forrásaivá, s ugyancsak ő tért ki egy-egy utalás erejéig arra, hogy a nagyobbik legenda szövege megszakadt, illetve hogy csonka,⁴ de ennek következményét Mátyás Flórián szövegpárhuzamait illetően nem vontta le. Pedig a legendák sorrendcseréje nem kevesebbet jelent, mint a nagyobbik legenda ránk maradt egésze és a Hartvik-legenda záró része közti stiláris hasonlóság reális, magyarázatot igénylő problémaként való létezését. Elmulasztotta ezt Karácsonyi János is, akinek Hartvikkal kapcsolatos munkássága annak valószínűsítésére irányult, hogy Hartvik voltaképpen nem is a neki tulajdonított legendának, hanem a nagyobbik legendának volt a szerzője. Ez az állítás, illetve ennek Pauler Gyula által történt bírálata⁵ nem nyújt érdemben adalékot a hagyományos értelemben vett nagyobbik és a Hartvik-féle István-legenda szövegkapcsolatának kérdéséhez.

Erdélyi László 1918-ban nem tett mást, mint Mátyás Flórián nézetét ismételte meg; eszerint a nagyobbik legenda és annak „szerves kiegészítő része”, a Hartvik-legenda egy kódexéből vett záró rész „egyaránt Sz. László király halála után íródott, s csak egy véletlenül csonkán másolt codex okozhatta, hogy a róla másolt másik codex is csonkán tartotta fenn a Legenda Maiort, míg a Pesti-codex, mely Hartvik javításai dacára is ragaszkodott a régibb Legenda Maiorhoz, valószínűleg a Legenda Maior teljes kéziratát másolta le”. Egyetértett Mátyás Flóriánnal abban is, hogy „a stílus hasonlósága” teszi lehetővé a megcsonkult nagyobbik legenda kiegészítését a Hartvik-féle legenda záró része alapján. Erdélyi egyébként a nagyobbik

³ HARTVICUS: Vita Sanctorum Stephani Regis et Emerici Ducis. Századok 1881. 693., 694., 699., 697.

⁴ PAULER GYULA: A Hartvic-legenda és pesti codexe. Századok 1884. 740., 744–745., 747.; PAULER GYULA: A Hartvik legendáról. Századok 1892. 280.

⁵ KARÁCSONYI JÁNOS: A Hartvik-vita sarkpontjai. Századok 1894. 1–20.; PAULER GYULA: Még egyszer – utoljára? – a Hartvik-legendáról. Századok 1894. 123–128.; KARÁCSONYI JÁNOS: Hol bővítették ki a Hartvik-legendát először és másodszer? Századok 1901. 991–992.

legendát 1095–1100 tája közti időből (Kálmán uralkodása elejéről), a kisebbik legendát 1105, a Hartvik-legendát pedig 1110 körülről eredeztette.⁶

Erdélyi László utolsóként adott hangot a Mátyás Flórián által megalapozott szövegfilológiai felvetésnek (bár a legendák keletkezésében nem követte Mátyást), így érthető, hogy az István-legendáknak 1928-ban könyvet szentelő Varjú Elemér már nem is Mátyás Flóriánig, hanem csak Erdélyi Lászlóig nyúlt vissza. Erdélyire hivatkozva állítja: „A legendák és az életrajz [ti. a Hartvik-féle legenda] keletkezésének sorrendje vitán felül áll. Éppígy a kis legendának és Hartvik művének keletkezési ideje is *nagyjából* megfelelő”, mindkettőt Kálmán király uralkodásának idejére helyezi. Nem fogadja el azonban a nagyobbik legenda írásának idejéül az Erdélyi által adott időpontot. Az ennek igazolására szolgáló három – valójában csak két – érv mindegyikének *joggal* kérdőjelezi meg, illetve utasítja vissza létjogosultságát. Eszerint nincs kormeghatározó értéke István *beatus* és *sanctus* minősítésének, illetve az *infula* szó mitra értelemben való használatának, végül pedig önmagában *helyesen* állapítja meg, hogy a László király uralmának lezárultára utaló időhatározó szó (*tunc*) nem fordul elő a nagyobbik legendában. E harmadik, „Erdélyi-féle” érvvel kapcsolatban azonban probléma van. Erdélyi ugyanis nem azt állítja, hogy a *tunc* szó a nagyobbik legendában, hanem azt, hogy annak „szerves kiegészítő részé”-ben, azaz Hartvik utolsó fejezetei egyikében szerepel. Abban pedig már egyértelműen Varjú téved, amikor azt állítja, hogy e László király uralmára vonatkozó, *tunc* szót tartalmazó és ennél fogva 1095 utáni keletkezést feltételező kifejezés „benne van a csakugyan 1095 után írt kis legendában és innen átvéve Hartvik életiratában”. A valóság az – ezt Erdélyi tudja jól és nem Varjú –, hogy a *tunc* szó ebben a szövegkörnyezetben kizárólag Hartvik záró részében fordul elő (433, 50), s az nem a kisebbik legendából való átvétel.

A nagyobbik legenda keletkezéséhez szembe kellett néznie Varjúnak azzal a feltevéssel is, hogy legenda maior nem fejeződik be Istvánnak halálos ágyán tett végrendelete leírásánál; ha ugyanis a Hartvik záró részeként megőrzött szöveg tényleg a nagyobbik legendából való, akkor a legenda maior nemcsak Szent István haláláról, hanem annak szentté avatásáról, illetve a szentté avatást követően a szent jobb feltatálásáról is beszámolt, azaz mindenképpen évekkel 1083 után kellett íródnia. Varjú, aki könyvében közzétette a nagyobbik legendának a frissen felfedezett Ernst-féle kódexben található szövegét, perdöntőnek tekinti ennek szöveg hagyományát. Mivel e kódexben is István végrendelete közepén marad abba a szöveg (márpedig ez XII. századi kódex), Varjú arra a megállapításra jut: „Itt bizony nincs más

⁶ ERDÉLYI LÁSZLÓ: Magyar művelődéstörténet II. A keresztény társadalom megszervezése. Kolozsvár 1918. 10–11., 6.

hátra, mint elhinni, hogy a nagy legenda mindig épp olyan csonka (vagy épp olyan teljes) volt, mint aminőnek ismerjük". Varjúnak eszébe jutott az, ami eddig senkinek sem jutott eszébe, hogy hátha mégis ott és úgy fejezte be a legendaíró a munkáját, ahogy az ránk maradt. Inkább mindenféle lehetetlen föltevésekbe bonyolódtak a kutatók, mintsem az egyszerű és kézenfekvő megoldást keressék". Márpedig ha a jelenleg ismert szövegű nagyobbik legenda a teljes legendaszöveget jelenti, „ebből két dolog már világos. Az egyik, hogy a nagy legenda nem csonka, hanem csupán annyit tartalmaz, amennyit 1083 előtt tudni lehetett. A másik az elsőből folyik: a nagy legenda 1083 előtt íródott, amikor a szent király sírja még nem volt felkutatva és in terra latuit". Eszerint a nagyobbik legenda István szentté avatását előkészítő, előzetesen megírt életrajz feladatkörét töltötte be. Mivel ezt csakis a szentté avatást elhatározó király, azaz László rendeletére írhatták, „legendánk íratási idejét tehát 1077 és 1083 között kell keresnünk”.⁷

Varjú Elemér – sajátos módon – számíttáson kívül hagyta azt a szintén „egyszerű és kézenfekvő megoldást”, hogy a nagyobbik legenda szövege már azt megelőzően megcsonkulhatott, mielőtt a XII. században az Ernst-féle kódexben a kisebbik legendával együtt lemásolták volna. Mert legyen bármennyire is korai az Ernst-féle kódex, a nagyobbik legendának nem autográf, hanem csak apográf kézírata, s az autográf kézírattól legalábbis néhány évtized választja el. Annál inkább el kell csodálkoznunk e lehetőség figyelmen kívül hagyásán, mivel maga Varjú Elemér írja le e szavakat: az eredeti és a ma ismert legendaszövegek között „feltételezhető még egy vagy több közbeeső másolat is. Hartvik a XII. sz. elején bizonyosan romlatlan példányt használt”. Nagy jelentőséget tulajdonít Varjú annak, hogy az Ernst-kódexben a nagyobbik legenda „EXPLICIT-tel végződik, ami a többiektől [ti. a többi kódexből] azért hiányzik, miután ezekben már a két [ti. a nagyobbik és a kisebbik] legenda véglegesen összeforrottnak tekinthető”.⁸ Elmulaszt azonban Varjú megjegyezni egy fontos dolgot: az Ernst-kódexben EXPLICIT után más kéz írásával az következők: *liber primus. Incipit liber secundus*,⁹ vagyis hogy az Ernst-kódex írásakor már a két legendát úgy tekintették, mint egyazon tárgy két könyvét, vagyis úton volt a nagyobbik és a kisebbik legenda, ez a két szuverén írói alkotás egy „véglegesen összeforrott” állapot felé, amelyet a későbbi korú kódexek tükröznek.

⁷ VARJÚ ELEMÉR: *Legendae sancti regis Stephani. Szent István király legendái.* Bp. 1928. 83–89.

⁸ Uo. 106., 107.

⁹ Uo. facsimile, I. még SRH. II. 392., 393.

Bartoniek Emma mintaszerű kritikai szövegkiadásához írott latin nyelvű bevezető tanulmányában világosan leszögezte: Hartvik a nagyobbik és a kisebbik István-legenda szövegét őrző négy kódex – a XII. század második feléből való Budapesti (régebbi nevén Ernst-féle), a XIII. század első feléből származó Heiligenkreuzi és Lilienfeldi, valamint a XV. századi Melki – egyikét sem használhatta, mivel egyikkel sem egyezik meg.¹⁰ Azaz nem tudjuk, hogy Hartvik előtt milyen szövegű nagyobbik legenda feküdt. Még pontosabban: erre nem a kézirati hagyományból, hanem a nagyobbik legendát felhasználó Hartvik szövegéből tudunk következtetni.

Még súlyosabb hibát követett el Varjú akkor, amikor – nem fedezve fel, hogy a szöveghagyomány vizsgálata során a kéziratok állapotánál fontosabb a kéziratokban megőrzött szövegek vizsgálata – szinte szót sem vesztegetett a Mátyás Flórián által közel hét oldalon összeállított, szövegekre építő stílus-párhuzamokra. Elintézte az egészet egy *ex cathedra* tett kijelentéssel: a Hartvik-féle legenda záró részét „mindenáron a nagy legendára akarták rákapcsolni a kérdéssel foglalkozó s Mátyás Flórián érvei által megvesztegetett kutatóink”. Varjú kísérletet sem tett Mátyás Flórián érvei cáfolatára, vagy ennek híján legalább bizonyító erejük súlyának leszállítására. Sőt, egy ponton maga is súlyos tárgyi tévedést követett el a nagyobbik legenda végét illetően. Így ír: „A nagy legendát abban az alakban, amint azt ismerjük, általában megcsonkítottak tartották egyszerűen azért, mert Szt. István halálával vége van”.¹¹ A nagyobbik legenda azonban nem István halálával ér véget, hanem István halálos ágyánál, a király szavait *oratio obliqua*ként közlő végrendelet kellős közepén. Fontos leszögezni: a nagyobbik legendában István halála nincs leírva (amiből persze nem szabad arra következtetnünk, hogy 1038 nyárvége, azaz István halála előtt íródott).

Varjú Elemér itt röviden vázolt eredményei egészen napjainkig megszabták a kutatás menetét, és megfellebbezhetetlen igazságoknak számítottak. Pl. Tóth Zoltán is elutasította Varjú Elemér nyomán azt a lehetőséget, hogy a nagyobbik legenda csonka lenne, s Mátyás Flórián azon eljárását, hogy a legenda maiort Hartvik alapján kiegészítette, felesleges, sőt „egyenesen tarthatatlan” értelmezésnek minősítette, hitet téve egyszersmind a nagyobbik legenda 1083 előtti keletkezése mellett.¹² Horváth János (az ifjabb) a legenda maior keletkezési idejét illetően

¹⁰ SRH. II. 369–371.

¹¹ VARJÚ ELEMÉR: i. m. 86.

¹² TÓTH ZOLTÁN: A Hartvik-legenda kritikájához (A szt. korona eredetkérdése). Bp. 1942.

ekként foglalt állást: „Varjú Elemér érvelését tartjuk a legvalószínűbbnek”, azaz e legenda „1077 táján íratott”.¹³ Ugyancsak Varjú nézetei kaptak visszhangot az elmúlt évtizedek összefoglaló irodalomtörténeti és történeti szintéziseiben.¹⁴ Szintén Varjú Elemérről hivatkozva állapította meg Csóka J. Lajos, hogy Szt. István első életrajza „még minden bizonnyal a szenttéavatás (1083) előtt készült, mert arról még egyáltalán nem emlékezett meg”. Ám Csóka felfigyelt arra, ha megoldást nem is javasolt, hogy e legendában „egy teljes életrajz szempontjából a szerkesztés tökéletlennek, a tartalom hiányosnak látszik. Ez a legvilágosabban a legenda befejezésében tűnik elénk ... A szerző ... Szt. István haláláról és temetéséről már nem emlékezett meg – idő, kedv hiánya vagy valami más gátló körülmény következtében-e, nem tudjuk. A műnek ez a tökéletlen befejezése, úgy látszik, már a kortársaknak is feltűnt. Azt hisszük, hogy a mi szerzőnkre is vonatkoztathatjuk *Szt. István kisebbik legendájának* azt a rosszalló megjegyzését, hogy »ostoba dolog kievezni a tengerre, ha az ember nem tud visszatérni a kikötőbe«”.¹⁵ Immár olyan erős volt az 1960-as években Varjú Elemér kutatási eredményeinek hatása, hogy Csóka J. Lajos a „tökéletlen befejezés” magyarázatoként még csak említést sem tett arról: nem zárható ki, hogy a nagyobbik legenda szövege megcsonkult, s ha a kisebbik legenda utalása valóban erre vonatkoznék, akkor egy példánya már mindenesetre Kálmán korában csonka lehetett. Az elmúlt években készült munkák is Varjú Elemér elméletének töretlen hatását tanúsítják,¹⁶ egyedül Richard Pražák dolgozatai említhetők kivételképpen. Egyfelől ugyan „többé-kevésbé vitathatatlan”-nak ítélte, hogy a nagyobbik legenda, mivel „István király szentté avatásának előkészítését szolgálta”, az 1077–1083 közti években készült. Másfelől azonban hangot adott azon gondjának is, hogy „e legendában – bizonyított kanonizációs funkciója ellenére – nem esik szó a szent haláláról, temetéséről és kultuszáról, amint az hasonló esetekben rendszerint lenni szokott”. E rejtély legvalószínűbb magyarázatául – Szabó Károly múlt

¹³ HORVÁTH JÁNOS: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 137.

¹⁴ KLANICZAY TIBOR: *in*: A magyar irodalom története I. Bp. 1964. 60.; GYÖRFFY GYÖRGY: *in*: Magyarország története I. 2. Bp. 1984. 911., 1005.

¹⁵ CSÓKA J. LAJOS: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Irodalomtörténeti Könyvtár 20. Bp. 1967. 117., 118.

¹⁶ ÉRSZEGI GÉZA: i. m. 187.; KLANICZAY GÁBOR: Szent István legendái a középkorban. *In*: GLATZ FERENC – KARDOS JÓZSEF (szerk.): Szent István és kora. Bp. 1988. 193. Magunk sem képeztünk kivételt: KRISTÓ GYULA: Magyarország története 895–1301. Egyetemi jegyzet. Bp. 1984. 117–118.

századi munkája nyomán – arra a következtetésre jutott, hogy a ma ismert másolatok nem a teljes művet tartalmazzák, s feltételezése szerint „a legenda szövegének zárórésze még azt megelőzően elveszett, hogy első másolatainak elkészítésére rendelkezés született volna”.¹⁷

A nagyobbik és a Hartvik-féle legenda szövegkapcsolatának megítélése szempontjából nem haszon nélküli, ha – akár csak magyar fordításban is – idézzük azt a helyet, ahol véget ér a legenda maior, illetve ahol az ott abbahagyott (megszakadt?) szöveget Hartvik legendája tovább folytatja. Eszerint a halálos ágyán fekvő István

[nagyobbik és Hartvik-féle legenda:]

„előszólitotta a püspököket és palotájának Krisztus nevét dicsőítő nagyjait; először megtárgyalta velük, hogy

[nagyobbik legenda:]

helyette a Velencében született Pétert, nővérenek fiát választják királynak, akit már korábban magához hívatott, és seregének vezérévé nevezett ki.

Majd atyailag intette őket, hogy őrizzék meg az igaz hitet,

[Hartvik-féle legenda:]

kit válasszanak helyette királynak.

amelyet (*quam*) elnyertek; hogy az igazságot szeressék, az égi szeretet láncait kedveljék, gyakorolják a szeretetet, az alázatossággal törődjenek, de mindenekelőtt a kereszténység zsenge ültetvényén csőszködjenek” (392, 33; 431, 48).

Első pillanatra világos, hogy Hartvik logikai vagy nyelvtani törés nélkül folytatja a nagyobbik legendából átvett szöveget. Hasonló itt is a helyzet, mint a Képes Krónika kódexe szövegének 1330. évi esemény elmondása során úgyszintén

¹⁷ RICHARD PRAŽÁK: A 11. századi legelső magyarországi szentekről szóló legendák datálásának és tipológiai besorolásának néhány kérdéséről. Történelmi Szemle 1982. 444–445. L. hasonlóan: Legendy a kroniky koruny uherské. Praha 1988. 74–75. THOMAS VON BOGYAY (in: Die heiligen Könige. Ungarns Geschichtsschreiber 1. Graz–Wien–Köln 1976. 26.) szerint a nagyobbik legenda 1077 körül keletkezett, fejezet közben hirtelen megszakad; Hartvik ennek egy, ma már nem létező példányát használta, s azt legnagyobb részében, esetleg teljesen kiírta.

mondat közben történt megcsonkulása esetén. Ám míg ott egy „quatenus” kötőszó¹⁸ után marad abba a szöveg, s ez a körülmény minden vitán felül állóan hívja fel a figyelmet a kézirat megszakadására, addig a nagyobbik legenda idézett példája nem ennyire egyértelműen jelzi a kézirati hagyomány erőszakos megcsonkultságát. Abban is analógnak kell tekintenünk a helyzetet, hogy míg a „quatenus” szónál nem csupán magának a Képes Krónika kódexének szövege szakad meg, hanem több más olyan kódex is, amelyet arról a csonkult kézitról másoltak, amely a Képes Krónika kódexének is mintájául szolgált, akad a krónikacsaládnak egy kódexe, amely logikai és nyelvtani törés nélkül folytatja a „quatenus” szónál megszakadt szöveget. Esetünkben tehát a Budapesti (Ernst-féle), a Heiligenkreuzi, a Lilienfeldi és a Melki kódex egyaránt már egy megcsonkult szövegű nagyobbik legendáról készítette másolatát (a megcsonkulásnak – a Budapesti kódex korából adódóan – legkésőbbben a XII. század közepén meg kellett történnie), míg Hartviknak a XII. század elején a nagyobbik legenda olyan szövege állt még rendelkezésre, amely nem szakadt meg a „quam” kötőszó előtt, amely Hartvik jelenlegi szövegében a nagyobbik legendától független megfogalmazású, a legendát záró rész első szava, hanem tovább haladt az események elmondásában a Szent István-i végrendelet közepéig.

Ha elvetjük – és a legteljesebb joggal vetjük el – azt a lehetőséget, hogy a nagyobbik legenda azért nem szól István király haláláról, mert politikai végrendelete és halála közti időben, azaz 1038-ban vagy azt megelőzően készült, akkor mérlegelnünk kell Varjú Elemér azon feltevését is, hogy vajon István halálának megemlézése nélkül készülhetett-e egy legenda 1077 és 1083 között. Varjú Elemér teátrális módon ekként fogalmaz: „Mít írhatott tehát Szt. István temetkezéséről, sírjáról s az annál végbement dolgokról az, aki 1083 előtt ha csak egy évvel is megírta első uralkodónk életét? – *Semmit.*”¹⁹ E megállapítás többszörösen valószínűtlen dolgokat tartalmaz, illetve valós dolgokat nem tartalmaz. Egyfelől mélységes hallgatással mellőzi, hogy a nagyobbik legenda István haláláról sem ad hírt, s csak a temetkezés, valamint a sírjánál történt csodák elmaradása miatt mentegeti a szerzőt. Másfelől viszont ha a nagyobbik legenda tényleg (mondjuk) 1082-ben íródott azzal a – Varjú Elemér által megfogalmazott – céllal, hogy a szentté avatáshoz szolgáltasson érveket, bizony éppenséggel nem ártott volna a temetkezésre és a sírjánál történt esetleges csodákra kiterjeszkednie, mert ezek híján éppen eredeti rendeltetésének felelt volna meg kevésbé.

¹⁸ Képes Krónika. Facsimile kiadás. Bp. 1987. L. még SRH. I. 500.

¹⁹ VARJÚ ELEMÉR: i. m. 88.

A nagyobbik legenda véleményünk szerint aligha keletkezhetett az 1038 és 1083 közti 45 év alatt. Ezt a Kálmán király korában íródott kisebbik legenda, illetve a Hartvik-féle legenda – a jelenleg uralkodó nézet szerint Hartviknak tulajdonítható – záró része egyaránt sejteti. Az előbbi forrásban arról olvasunk ugyanis, hogy István teste, „e szerfölött gazdag kincs a földben lappangott (*latuit*), és a halandók tudomása elől elrejtve (*occultus*), egyedül az Úr szeme előtt mutatkozott” (399, 21). Az utóbbi szerint „a boldog test ugyanazon a helyen negyvenöt évig nyugodott, csodás és titkos (*secreto*) rendelkezéséből” Istennek (432, 49). Amennyiben pedig István szentté avatása nem pápai előzetes jóváhagyással, hanem László király kezdeményezésére történt,²⁰ abban az esetben a legkevésbé sem helyénvaló István esetében Varjú Elemérnek arra hivatkoznia: „a beatificatio szabályainak kialakulása után egyenesen elő volt írva, hogy a benyújtandó kérelemhez az avatandó szent életének leírása csatolandó”, s egyenesen megtévesztő Varjúnak analóg példaként azt említenie, hogy Árpád-házi Boldog Margit esetében – az 1270-es években! – még egy vizsgáló bizottságot is kiküldtek az életirat megszerkesztéséhez. Így aligha állhat helyt azon végső megállapítása is, hogy „ilyen előzetesen megírt életrajzot bírunk mi Szt. István nagyobbik legendájában”.²¹

A fentiek alapján hajlunk annak feltételezésére, hogy a nagyobbik legenda jelenlegi formájában csonka, eredeti szövegállaga 1083 után íródott, s Hartvik a XII. század elején a még megcsonkulatlan, eredeti legenda-szöveget használta, amelynek – 1083 utáni keletkezés esetén – tartalmaznia kellett(?) a Szent István király haláláról, eltemetéséről, a sírjánál történt csodákról szóló beszámolót. S mivel Hartvik a fentebb idézett passzus „quam” kötőszavával kezdődően törés nélkül folytatja a nagyobbik legendából származó szöveget, feltehető, hogy a nagyobbik legenda eredeti szövegének végét a Hartvik-féle legenda záró része őrizte meg. (Nem zárható azonban ki, hogy e szövegegységben egyes „betétek” Hartvik önálló toldásai. Ezek esetleges kiszűrése további vizsgálatokat igényel.) Eszerint a nagyobbik legenda eredeti szövegállománya nem azonos a jelenlegi, megcsonkult szöveggel, hanem az életpályát teljes „futamában” bemutatta. Ennek a nagyobbik legendának lehetett eredetileg része mindaz, amit ma a Hartvik-legendában István

²⁰ KARÁCSONYI JÁNOS: Kik voltak az első érsekek? Századok 1892. 131–136.; MÁTYÁS FLÓRIÁN: Szent István király kanonizációja. Századok 1895. 218–225., 318–328. Vö. PAULER GYULA: i. m. Századok 1892. 292–293.; PAULER GYULA: Szent István király kanonizációja (Válaszul Mátyás Flóriánnak). Századok 1895. 354–357.

²¹ VARJÚ ELEMÉR: i. m. 88.

halálára, eltemetésére, szentté avatására és a sírjánál történt csodákra vonatkozóan találunk.

Hogy feltevésünket bizonyíthassuk, lényegében csak a szövegekre támaszkodhatunk. Ha a nagyobbik legenda jelenleg ismert (Varjú Elemér nyomán teljesnek és csorbíthatatlannak hitt) szövegállományát és a Hartvik-féle legenda záró részét (azaz a fentebb idézett „quam” kötőszótól a legenda végét alkotó „Amen”-ig terjedő szövegét) olyan stílári és nyelvi sajátosságok jellemzik, amelyek azonos szerző keze nyomára vallanak, ez gyámolíthatja azt a feltevést, hogy a Hartvik-legenda e záró része a nagyobbik legendából való, annak szerzőjétől származik. Az alábbi szövegpárhuzamok jelentős részét, továbbá az általunk nem említett, egyes szavakra vagy szókapcsolatokra szorítókozó megfeleléseket már Mátyás Flórián összeállította.²² Tekintettel azonban arra, hogy hozunk többletet Mátyáshoz képest, illetve hogy Mátyás a Hartvik-féle legenda záró részét az egymásra következő szavak (szókapcsolatok) sorrendjében tette vizsgálat tárgyává és nem tematis csoportosításban, alábbi összeállításunk aligha ítélné feleslegesnek.

A nagyobbik legendában István kétszer fohászkodik Szűz Máriához, egyik alkalommal a szegények meglátogatását követően, másszor a német támadást megelőzően. Az egyik esetben „égi királynő” (*regina celestis*), a másik esetben „világnak úrnője” (*domina mundi*) a megszólítás (387, 29; 390, 31). A Hartvik-legenda záró részében ugyancsak olvashatunk a királynak egy, Máriához intézett könyörgéséről, amikor a szentegyházat, az országot és saját lelkét Mária oltalmára bízta. A megszólítás e helyütt „ég királynője, e világ jeles újjászervezője” (*regina celi, reparatrix inclita mundi*) (431, 48–49). A nagyobbik legenda említi, hogy István Fehérvárott bazilikát (*basilicam*) kezdett építeni (*construere cepit*) (385, 28). Az építkezés *kezdetének* hangoztatása akkor nyer igazán értelmet, ha a Hartvik-féle legenda záró részében (vagyis feltételezésünk szerint az építkezés kezdetéről beszámoló nagyobbik legenda befejező passzusában) ezt olvassuk: az István király által épített (*constructa*) bazilika (*basilica*) még halálakor sem volt felszentelve (432, 49). Székesfehérvárat egyébként mind a nagyobbik legenda (385, 28), mind a Hartvik-féle legenda záró része (432, 49) „királyi székhely”-nek (*regalis sedis civitas*, illetve *sedes regalis*) nevezi.

Hosszabb-rövidebb szövegpárhuzamok mutathatók ki a vizsgált két szöveg-egység között:

²² M. FLORIANUS: i. m. 156–162.

nagyobbik legenda:

„Egyetlen vendég vagy zarándok (*peregrinus*) sem távozott tőle szomorúan ... A szűkölködők (*egenorum*) felségítésére mindennapos (*cotidianas*) állandó költséget határozott meg ..., Krisztus híveinek lábát (*pedibus*) mosogatva, a szegények szívébe alamizsnát (*elemosinis*) dugva ..., fogván egy Isten ajándékával teli erszényt (*sacculum*)” (387, 29).

Hartvik-legenda:

„Segítséget nyújtott a szűkölködőknek (*in necessitate positus*) ..., a zarándokoknak (*peregrinis*) ruhát és szállást juttatott ..., az Úr vacsoráját és parancsát a szegények (*egenorum*) lába (*pedibus*) mosására naponta (*cotidie*) megismételte, alamizsnáját (*elemosinas*) ... saját erszényének (*saculis*) költségéből vetette” (439, 53).

Összeceang a fenti párhuzammal az alábbi szövegmegfelelés:

Günther szerzetes a királyi kincseskamra tartalmát „zarándokok (*peregrinis*), szűkölködők (*egenis*), szenvedők (*indigenis*), özvegyek és árvák (*viduis et orphanis*), klastromok és templomok (*cenobiis et ecclesiis*) között kiosztotta” (388, 30).

István király „az özvegyek és árvák (*viduarum et orphanorum*) nyomorúságát és szükségét (*indigentias*) sajátjának tekintette” (439, 53).

Nem haszon nélküli utalni arra, hogy a klastrom jelölésére a *cenobium* szó Hartvik záró részében (439, 53) éppen úgy előfordul, miként a nagyobbik legendában is számos további helyen (383, 26; 383, 27; 386, 28; 391, 32). Az alamizsna szó a fenti szövegpárhuzamon túl szintén fellelhető mind a nagyobbik legendában (382, 26; 391, 32), mind a Hartvik-féle legenda záró részében (433, 50: *helemosinis* alakban). Az „özvegyek és árvák” (*vidue et orphanis*) szókapcsolat, amelynek szövegpárhuzamát a két forrás között már láttuk, a nagyobbik legenda más helyein is előjön (384, 27; 391, 32), az utóbbi esetben a zarándok szóval bővülve (*peregrinis, viduis, orphanis*) a Hartviknál olvasható sorrendben (*peregrinis, viduarum et orphanorum*) (439, 53).

Teljes megfelelést figyelhetünk meg a két kútfő között a társadalmi terminológiában: a főemberek mindkét vizsgált szövegben *primates*ként (381, 25; 384, 27; illetve 431, 49; 433, 50), *principes*ként (378, 23; 381, 25; 389, 31; illetve 436, 51) fordulnak elő, egy-egy alkalommal pedig *comes*ként (384, 27; illetve 431, 49) említik őket. Különösen fontos az a megfelelés, hogy mind a nagyobbik legenda, mind a Hartvik-féle legenda záró része egy-egy helyütt *primi* névvel illeti az előkelőket. Az előbbi szerint a halálát érző István király „előszólította a püspö-

köket és palotájának Krisztus nevét dicsőítő nagyjait (*primis*)" (392, 33), az utóbbi viszont László királyról írja hasonló módon, hogy „a püspököket és Magyarország első embereit (*primis*) csakhamar összehívatta" (439, 53). A társadalom széles tömegeit, a népet mindkét forrás a *populus* (384, 27; illetve 431, 49; 436, 51), valamint a *plebs* (381, 25; illetve 435, 50) szavakkal jelöli, a szolgákat – valóságos vagy hitéleti jelentésben – *famulus*nak (385, 27; illetve 436, 51; 438, 52) írja.

Számos párhuzam mutatható ki az egyházi élet szókincsében is. Krisztust gyakran Üdvözítőként (*Salvator*) említik (378, 23; 379, 24; 387, 29; 389, 30; illetve 435, 50). Méltán állítható párhuzamba a következő két hely is:

nagyobbik legenda:

István „előszóliította ... palotájának Krisztus nevét dicsőítő (*de Christi nomine gloriantibus*) nagyjait" (392, 33).

Hartvik-legenda:

Az emberek „dicsőítő kiáltásokkal magasztalták Krisztus nevét (*Christi nomen ... glorificaverunt*)" (435, 51).

A mennybéliek mindkét szövegben mint *supemi cives* szerepelnek (391, 32; illetve 440, 53). A különböző funkciókat betöltő pápai levelek közül a nagyobbik legenda azt, amely István királlyá kenésével volt kapcsolatos, az apostoli áldás levelének (*benedictionis apostolice litteris*) (384, 27), a Hartvik-legenda pedig a szentté avatást elrendelő pápai iratot apostoli levélnek (*apostolicis litteris*) nevezi (433, 49). Használja mindkét forrás a papság jelölésére a *clerus* szót (384, 27; illetve 431, 49). A „rendeltetés ideje” a nagyobbik legendában mint *tempus ... predestinationis* (378, 23), Hartviknál mint *tempus predestinatum* (432, 49) bukkan előnk. Gyakran hivatkozik a nagyobbik legenda az újszövetségi szövegekre ekként: „az evangéliumban (*in evangelio*) mondott szavak” (379, 24), „az övéi és mások lábát az evangélium szerint (*secundum evangelium*)” mosta (383, 26), „lelkének hívő látásával látta meg az evangéliumban (*ex evangelio*)” (387, 29). Hasonló eljárást követ a Hartvik-legenda záró része is: „evangéliumi mondás (*evangelicum*)” (435, 50), „ezért mondja az igazság az evangéliumban (*in evangelio*)” (439, 53). Mindkét forrásban előfordul a ritkán és gyakrabban használt latin szavak közül – a felsorolás teljességének igénye nélkül – a *paraclitus* (377, 23; 382, 26; illetve 433, 50: minden esetben a Szentlélek ’vigasztaló’ jelzőjeként), a *patrocinium* (382, 26; illetve 431, 49; mindkét alkalommal ’oltalom’ jelentésben), a *beneficium* (386, 29; 387, 29; illetve 436, 51; 438, 52; ’jótétemény’ jelentésben), az *unctio* (384, 27; illetve 431, 49; ’kenet’ értelemben), a *beatitudo* (381, 25; illetve 432, 49; ’boldogság’ jelentésben) stb.

Természetesen szó sincs arról, hogy a stíluskülönbségek abszolút értelemben elhatárolnák a nagyobbik legenda és a Hartvik-féle legenda bizonyosan Hartviktól származó szövegét. Annak igazolására, hogy szövegpárhuzamok mutathatók ki e két különböző szerző által írt munka között, két példát idézünk. Az apostoli szentszék neve a nagyobbik legendában *Romana sedes apostolica* (383, 26), a Hartvik-legenda záró (tehát általunk a nagyobbik legenda írójának tulajdonított) részében *Romana sedes* (433, 49), míg Hartvik önálló fogalmazatában *apostolica sedes* (414, 39). A biblikus előképre (Ps. 143, 12: *novellae plantationes*) visszame-nő „zsenge ültetvény” kifejezés a nagyobbik legendában „a kereszténység zsenge ültetvénye”-ként (*novella plantatio christianitatis*) (381, 25; 390, 31) szerepel, a Hartvik-legenda azon részében, amelyet a nagyobbik legenda írója által készítettnek gondolunk, a szórendtől eltekintve azonos formában (*novella christianitatis plantatio*) kerül elő (431, 48), míg Hartvik önálló részében „zsenge kereszténység”-ről (*novella christianitas*) olvashatunk (412, 39). E párhuzamok ellenére is úgy véljük: jogosult arra az álláspontra helyezkednünk, hogy a Hartvik-legenda záró részét, amely István végakarataról, haláláról, szentté avatásáról és az annak kapcsán történt csodákról szól, túlnyomórészt a nagyobbik legenda szerzőjének tulajdonítsuk, és a nagyobbik legenda eredeti szövegállományába tartozónak tekintsük, s ennek alapján a nagyobbik legenda keletkezését István szentté avatása, azaz az 1083 utáni évekre tegyük. Mivel azonban az általunk Hartviktól elvitatott és a nagyobbik legenda szövegállományához kapcsolt részben arról is olvashatunk a szentté avatás kapcsán, hogy László király igazgatta akkoriban (*tunc*) az államot (433, 50), ez a mozzanat a nagyobbik legenda keletkezésének idejét – hacsak nem Hartvik által eszközölt beszúrásról van szó – Kálmán király idejére utalja, vagyis annak a királynak az uralkodási idejére, amikor – a nagyobbik legendát követően – a kisebbik István-legenda és a Hartvik-féle legenda is íródott. A megpezdült Kálmán kori irodalmi élet²³ termései közé tehát a kisebbik és a Hartvik-féle István-legendán, a Kálmán törvényeit tartalmazó, Albericus által szerkesztett I. törvénykönyvön és egy krónikaszerkesztményen kívül immár feltételesen a nagyobbik István-legendát is oda kell számítanunk.

Ha fenti felvetésünk megállja a helyét, Hartvik legendájának a nagyobbik, illetve a kisebbik legendával szemben mutatkozó többlete, azaz Hartvik püspök önálló fogalmazata – természetesen csak a hosszabb szövegegységekre szorítkozva – hat „betétet” foglal magában. Ezek a következők:

²³ KRISTÓ GYULA: i. m. 117–119.

1. a bevezetés, amelyből kiderül, hogy Hartvik „királyi parancsra” (*regali precepto*) készítette el munkáját (401, 34).
2. István első vértanú megjelenése István vajúdó anyjának, amely „betétben” a protomártír szájából hangzik el a megszületendő Szent Istvánra vonatkozóan az a kulcsfontosságú mondat, hogy „e nemzetségben először [neki] jár korona és királyság (*cui primo in hac gente corona debetur et regnum*)” (406, 36).
3. egy újabb látomás, amelyben Isten küldötte figyelmezteti a pápát: a koronát ne a lengyel fejedelemnek, hanem a magyar Istvánnak adja (413–414, 39–40).
4. Sebestyén esztergomi érsek vaksága miatt a kalocsai püspökből esztergomi érsekké tett Ascricus kalocsai püspök érseki paláttal tér vissza Kalocsára, miután Sebestyén visszanyerte látását (416–417, 41).
5. A székesfehérvári bazilika kivételes helyzetének leírása (418, 41–42).
6. A szent király ájtatosságát bizonyító, levegőbe emelkedő sátor története (425, 45).

Miután Hartvik kifejezetten királyi parancsra készítette el legendáját, bizonyosra kell vennünk: a betűvetéshez értő, könyveket olvasó Kálmán királyt az addig készült egyik István-legenda (sem a nagyobbik, sem a kisebbik) nem elégíthette ki maradéktalanul. Ha ez nem így lenne, aligha adott volna megbízást Hartvik püspöknek egy újabb, rövid néhány éven belül immár a harmadik István-legenda megírására. Mivel azonban jól tudjuk, hogy Hartvik legendájának nagyobbik – új feltevésünk értelmében egyenesen túlnyomó – részét a nagyobbik és a kisebbik legenda szövegének úgyszólván szó szerinti átvételével alkotta meg, Kálmán király elvárásainak irányai csakis a Hartvik által önállóan fogalmazott, fentebb a 2–6. számmal jelölt „betétekben” érhetők tetten.

Úgy véljük, Kálmán király három vonatkozásban kívánt egyértelmű állásfoglalást Hartviktól. Az alábbiakban ezeket tesszük egyenként mérlegre.

1. Kálmán király, bár a Hartviknak szóló megbízás megadásakor már két István-legenda is tárgyalta Szent István életét, úgy ítélhette meg, hogy azok nem hangsúlyozzák kellően István kiválasztottságát. Hartvik ennek a feladatnak a fentebb, a 2., a 3. és a 6. szám alatt említett „betét” megírásával tett eleget, ezek mind-egyike égi hatalmak révén még születése előtt, illetve életében bizonyítja István elhivatottságát, kiválasztottságát. Miért volt fontos Kálmán számára, hogy újabb István-legenda íratásával emelje ki István életszentségét? Bizonyosra vehető, hogy – bár I. Andrástól kezdve több magyar uralkodó tekintette hatalma kútfejének István országlását²⁴ – Kálmán volt az első magyar uralkodó, aki emberileg is, politikailag

²⁴ GERICS JÓZSEF: Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája. Magyar Könyvszemle 1982. 311–312.

is, a hitélet területén is teljesen azonosulni tudott Istvánnal. Ne feledjük: míg I. András óta a Szent István által megvakított Vazul fiai (I. András, I. Béla), majd unokái (Salamon, I. Géza, I. László) ültek a magyar trónon, Kálmán már egy új nemzedék képviselőjeként dédunokája volt Vazulnak. Így számára a dédapát megvakító, annak fiait száműzetésbe taszító István király immár kellő történelmi megszűnésbe került, s a családi sérelem motívumai egyre kevésbé indokolták a személye iránti fenntartást. Az Istvánt szentté avató I. Lászlót sem kötötte már számottevően ez a körülmény, Kálmán esetében azonban az István személyiségével és politikájával való *tudatos* azonosulási szándék félreismerhetetlen jelei mutatkoznak meg. Kálmán I. törvénykönyvének bevezetésében nyíltan fordul párhuzamként Szent Istvánhoz, vállalva azt, hogy ha a nagy előd volt az alapító (*fundator*), akkor ő, Kálmán király a továbbépítő (*superedificator*), s ha a szent király „a hitetlenek lerontója volt, s a törvény ellenőrzője az áthágókkal szemben”, akkor ő, Kálmán „már a helyes életet követő híveknek a támogatója a megigazulásban”.²⁵ Nem kétséges, hogy Kálmán Szent István nem csupán vérségi, hanem politikai örökösének tekintette magát. Ez nyilvánul meg abban is, hogy egyik fiának – a későbbi II. István királynak – a nagy előd nevét adta, s ezzel egy évszázad után újra felélesztette a dinasztiaiban az István név divatját. Az is sokatmondó, hogy ugyancsak Kálmán király az első a magyar uralkodók sorából, aki magát Székesfehérvárra, Szent István király mellé temettette el, ugyancsak sokáig követett gyakorlat alapjait vetve meg ezáltal.²⁶

2. Félreismerhetetlen Hartvik azon törekvése, hogy következetesen érvényt szerezzen azon álláspontjának (s nyilván a legenda megírására megbízást adó Kálmán király álláspontjának): a magyar történelemben a minőségileg új szakasz Szent István megkoronázásával kezdődött. Ennek érdekében a nagyobbik legenda Gézára vonatkoztatott „királysága” (*regnum suum*) (379, 24) szavát „fejedelemségre” (*ducatum suum*) (404, 35) cseréli fel. Elhagyja a kisebbik legenda Gézát illető „király” (*rex*) (394, 17) minősítését. Ugyancsak a kisebbik legenda Veszprémet a Koppány-lázadás idejére, 997-re érvényesen királyi székhelynek (*regalis accessus et conversatio*) (395, 18) minősíti, ezzel szemben Hartvik ugyanezen leírásban a fejedelmi lakhely (*ducalis accessus conversatio*) (408, 37) kifejezést használja. Fentebb idéztük Hartvik azon kulcsfontosságú mondatát, hogy Szent Istvánnak jár „e nemzetség-

²⁵ ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (Függelék: A törvények szövege). Bp. 1904. 183. Magyar fordítását SZILÁGYI LORÁND tollából I. LEDERER EMMA (szerk.): Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I. 1000-tól 1526-ig. Bp. 1964. 47.

²⁶ ENGEL PÁL: Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában. Századok 1987. 613–626.

ben (*in gente*) először (*primo*) korona és királyság" (406, 36). Ennek a hartviki felfogásnak a gyökerei megtalálhatók II. Orbán pápának 1096. július 29-én Kálmán királyhoz intézett levelében. A római főpap itt így írt a magyar uralkodónak: „Emlékezzék Vitézséged Istvánra, a kegyes fejedelemre, aki nemzetségedből (*generis*) elsőnek (*primus*) vette át a római apostoli szentegyháztól a hit vallását és kiérdemelte a királyi méltóságot”.²⁷ A nyilvánvaló gondolati – sőt, talán szövegszerű – párhuzamon túl az is kétségtelen: maga II. Orbán pápa hívta fel a frissen és nem akadályok nélkül trónra került Kálmán²⁸ figyelmét arra, hogy politikájában István követőjeként cselekedjék. Ami Hartvik idézett, kulcsfontosságú kijelentését illeti, már Karácsonyi János utalt arra: e felfogás szerint „Magyarország csak akkor lesz királyság, ha a koronát fejedelemre fejére teszik, mert első a »corona« s azután jön a »regnum«”.²⁹ Nos, Hartvik álláspontja alapján István e koronát a pápától kapta, az új korszak hathatós pápai közreműködéssel indult el Magyarországon, mégha különböző módokon (István apostol voltának hangoztatásával, a két jog hangoztatásával) bizonyos antigregoriánus szemlélet is hatja át a Hartvik-féle legendát.³⁰ Ez az állásfoglalás a XII. század elején, amikor a Hartvik-legenda készült, kettős szerepet töltött be. Egyrészt belföldön a hatalomra nyíltan törő Álmos ellen irányult, aki nem nyerte el a királyi *coronát*, mindössze hercegi diadémot kapott, külpolitikai vonatkozásban pedig egyszerre szolgált pápapárti állásfoglalásul az investitúraharcban a császár ellen, ugyanakkor viszont védelmet biztosított a pápaság részéről Magyarországgal kapcsolatban éppen a koronaküldés miatt megmutatkozó hűbéri alávétéssel szemben.

3. Végezetül Hartvik két aktuális egyházszerkezeti kérdésben foglalt állást, minden bizonnyal azért, mert Kálmán király e két kérdésben igényelt történeti állásfoglalást: Kalocsa és Székesfehérvár jogállását illetően. Hartviknak Kalocsánál azt kellett megmagyaráznia, hogy – Esztergom mellett – *miért* érseki székhely,

²⁷ BAUMGARTEN FERENCZ: A saint-gillesi apátság összeköttetései Magyarországgal. Diplomata-tikai tanulmány. Századok 1906. 408. Magyar fordítása: MAKKA LÁSZLÓ – MEZEY LÁSZLÓ: Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század. Bp. 1960. 94.

²⁸ MAKK FERENC: Megjegyzések Kálmán külpolitikájához. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica LXVII. Szeged 1980. 23.

²⁹ KARÁCSONYI JÁNOS: i. m. Századok 1894. 8. L. még CSÓKA J. LAJOS: i. m. 193–195.

³⁰ GERICS JÓZSEF: A Hervik-legenda mintáiról és forrásairól. Magyar Könyvszemle 1981. 175–188.; MAKK FERENC: Kálmán. In: KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC: Az Árpád-házi uralkodók. Bp. 1988. 144–146.

Székesfehérvár esetében pedig azt, hogy királyi székváros volta ellenére *miért nem* püspöki székhely. Kalocsa esetében átlátszó mesét adott elő arról, hogy Ascricus kalocsai püspök miként jutott érseki palásthoz. Azaz Hartvik nem akarta elismerni, hogy Kalocsa már eleve érsekségként kelt volna életre, s a történetiség jogán Esztergom riválisa lehetne.³¹ Megerősíti ezt az a szöveghely is, amelyet Hartvik a nagyobbik legendából vett át, hogy ti. István püspökségeket alapított (385, 27). Ezt a tudósítást Hartvik akként „pontosítja”, hogy István király egy érsekséget alkotott, a többi püspökségként hozta létre (415, 40). Székesfehérvár esetében viszont, éppen ellenkezőleg, azt hangsúlyozta Hartvik: ez a király saját temploma, a püspöknek nincs hatalma felette, tehát – bár nem püspöki székhely – prépostja lényegében püspöki hatalommal rendelkezik. Fehérvár egyházszerkezete csak az egyetlen (esztergomi) érsek alá tartozik, oda is inkább csak dogmatikai értelemben (418, 41–42). Ezzel Hartvik Esztergom mögé sorolta Kalocsát és szinte Esztergom mellé sorakoztatta fel Fehérvárat.

Lehetetlen nem gondolni arra, hogy a Hartvik-legenda utóéletében ez utóbbi kérdéskör maradandó nyomot hagyott. Amikor ugyanis III. Ince pápa 1201-ben a két jogra (*utroque iure*) vonatkozó passzustól eltekintve szertartásbeli olvasmányként (*legere possint*) hagyta jóvá a Hartvik-féle legendával azonosítható Szent István király-életrajzt, ez a híradás a III. Ince pápa leveleit tartalmazó regestrumban a kalocsai érsekhez, az érsek suffraganeusaihoz és a kalocsai egyházmegye kiváltságolt (*exemptarum*) egyházainak főpapjaihoz (*prelatis*) intézett levél formájában maradt meg.³² Könnyen lehet, hogy az esztergomi és a kalocsai érseknek a XII. század vége óta megfigyelhető rivalizálása³³ vezetett oda, hogy a kalocsai érsek, valamint érseki tartományának püspökei, illetve prépostjai kivetnivalót találtak a Hartvik-legenda Kalocsával foglalkozó részében. Ebben a – pápáig eljutható – vitában III. Ince pápa Kalocsa ellenében döntött, amikor csak a pápai érdekeket sértő két jog tételét iktatta ki,³⁴ a többi azonban – a Kalocsára nézve (úgy tűnik, joggal) sérelmes passzusokat is – ratifikálta. Ha feltevésünk megállja a helyét, arra világíthat ez rá, mennyire *nem* teoretikus jellegűeknek kell tekintenünk a korai latin nyelvű irodalmi, történeti és jogi alkotásokat létrehozó eszmei áram-

³¹ KRISTÓ GYULA: A vármegegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. 442–444.

³² AUGUSTINUS THEINER: Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia I. Romae 1863. 57.

³³ KRISTÓ GYULA: *in*: Magyarország története I. 2. Bp. 1984. 1243–1244., 1281–1282.

³⁴ GERICS JÓZSEF: i. m. Magyar Könyvszemle 1981. 188.

latokat, gondolati-szellemi építményeket, azaz arra, hogy azok mennyire mélyen ágyazódtak be saját koruk viszonyaiba, s olykor még jóval későbbi időben is irányítóként szolgáltak vitás kérdések eldöntésében. Ilyen szerep jutott osztályrészül a Hartvik-féle legendának is, amely három szerző, három István-legenda egymástól eltérő szellemiségének gyűjtőmedencéje, s mint ilyen számos, egymástól eltérő értelmezés megalkotására teremtett mindenkor és teremti még ma is lehetőséget.

REMARQUES SUR LE RAPPORT DE TEXTE
DES LEGENDES D'ETIENNE, DE LA PLUS GRANDE LEGENDE
ET DE LA LEGENDE DE HARTVIK

L'étude, dans le rapport de texte de la plus grande légende et de la légende écrite par l'évêque Hartvik sur le roi saint Etienne (1000/1001-1038) – s'appuyant surtout sur les investigations de Mátyás Flórián (M. Florianus) – arrive à la prise de position suivante: la plus grande légende dans son état actuel est inachevée et, dans sa forme originale, elle ne s'interrompt pas au milieu de la description du testament du roi Etienne, mais elle contient la description de la mort, de l'enterrement, de la canonisation du roi et celle des miracles qui se produisirent à son tombeau.

Sur la base des textes parallèles, l'auteur arrive à la conclusion que la partie finale qu'on croyait perdue de la plus grande légende fut gardée dans les derniers chapitres de la légende de Hartvik qui par conséquent ne sont pas les créations indépendantes de Hartvik, mais ils sont dus à l'auteur de la plus grande légende. Etant donné que dans cette partie, à propos du règne du roi Ladislas (1077-1095), se trouve le mot *tunc* ('alors'), l'auteur avance l'hypothèse selon laquelle, comme la plus petite légende et la légende de Hartvik, la plus grande légende se fit aussi à l'époque du roi Coloman (1095-1116). Après avoir éclairci les parties indépendantes formulées par Hartvik, l'auteur en dresse la liste et constate: le roi Coloman – bien qu'il eût déjà deux légendes d'Etienne à sa disposition – fit écrire une troisième à l'évêque Hartvik parce qu'il, pour certaines raisons, était mécontent des précédentes. Le roi Coloman qui se considérait de façon conséquente comme héritier spirituel et politique du roi saint Etienne, attendait de Hartvik qu'il (1°) souligne convenablement la vocation d'Etienne, qu'il (2°) documente de façon univoque par l'arrivée de la couronne provenant du pape en Hongrie: que dans l'histoire de Hongrie c'est par le couronnement d'Etienne que commença une période nouvelle quant à la qualité, qu'il (3°) affaiblisse par des faits historiques les positions de l'archevêché de Kalocsa face à l'archevêché d'Esztergom et, qu'il augmente en même temps la position privilégiée de la prévôté de Székesfehérvár.

Il semble que dans le fait que le pape Innocent III accepta en 1201 comme authentique la légende de Hartvik, la rivalité d'Esztergom et de Kalocsa ait aussi un rôle.